

अल्पवयीन मातेच्या अपत्याची समर्पण प्रक्रिया
अथवा गर्भवती अल्पवयीन मुलींच्या वैद्यकीय
गर्भपातास सहाय्य करताना बाल कल्याण
समित्यांनी अनुसरावयाची कार्यपद्धती

महाराष्ट्र शासन
महिला व बाल विकास विभाग
परिपत्रक क्रमांक न्यायाप्र-२०२३/प्र.क्र. १११/का-३
नवीन प्रशासन भवन, तिसरा मजला,
मादाम कामा मार्ग, हुतात्मा राजगुरु चौक, मुंबई-४०००३२.
दिनांक: ५ ऑक्टोबर, २०२३

वाचा:

१. बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम, २०१५
२. बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) (सुधारणा) अधिनियम, २०२१
३. महाराष्ट्र बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) नियम, २०१८

प्रस्तावना

बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम, २०१५ कलम ३५ अन्वये नियंत्रणाबाहेर असलेल्या शारीरीक, भावनिक अथवा सामाजिक कारणांमुळे आई-वडील अथवा पालक मूल समर्पित करू शकतात. अशी समर्पित मुले बाल कल्याण समितीकडून दत्तक ग्रहणासाठी कायदेशीररीत्या मुक्त घोषित करण्यात येऊन मुलांचे दत्तक विधान करण्यात येते.

लैंगिक अत्याचाराने पिडीत बालिका गर्भवती झाल्यास तिचा गर्भपात करणे अथवा तिचे अपत्य समर्पित करण्याकडे पिडीतेचा व तिच्या पालकांचा कल असतो. अशा वेळी कोणत्याही शारीरीक, भावनिक अथवा सामाजिक कारणाने तिची अपत्याचा सांभाळ करण्याची इच्छा नसेल तर असे अपत्य संबंधित अल्पवयीन माता समर्पित करू शकते. त्याच बरोबर बाल विवाहामध्येही अल्पवयीन मुलीची गर्भधारणा होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. अशा वेळी संबंधित मुलीच्या पतीस बाल विवाह प्रतिबंध कायद्यान्वये अथवा अन्य कारणाने अटक झाली असेल वा अन्य कोणत्याही शारीरीक, भावनिक अथवा सामाजिक कारणाने तिची अपत्याचा सांभाळ करण्याची इच्छा नसेल तर असे अपत्यही संबंधित अल्पवयीन माता समर्पित करू शकते.

या बाबींचा विचार करता अशा प्रकरणांमध्ये जास्त संवेदनशीलपणे कार्यवाही करणे आवश्यक असल्याने याबाबत बाल कल्याण समित्यांनी अनुसरावयाची कार्यपद्धती विहीत करण्याची बाब शासनाच्या विचाराधीन होती.

शासन परिपत्रक

बाल कल्याण समित्यांकडे सादर करण्यात आलेल्या अल्पवयीन मातेच्या अपत्याची समर्पण प्रक्रिया अथवा गर्भवती अल्पवयीन मुलींच्या वैद्यकीय गर्भपातास सहाय्य करताना बाल कल्याण समित्यांनी अनुसरावयाची कार्यपद्धती पुढीलप्रमाणे विहीत करण्यात येत आहे:

१. अल्पवयीन गर्भवती बालिका ही लैंगिक अत्याचाराची पिडीता असल्यास बालिकेवर झालेल्या अत्याचाराबाबत समितीत उपस्थित सदस्यांपैकी शक्यतो महिला सदस्यांनी बालिकेशी संवाद साधावा व चौकशी करावी. तिच्याबरोबर संवाद साधताना तिला त्रासदायक अथवा अस्वस्थ वाटू नये याची दक्षता घेण्यात यावी. तिच्यावर दोषारोप करणारे तसेच अपमानास्पद शब्द वापरण्यात येऊ नयेत.
२. अल्पवयीन बालिकेला गर्भधारणेची माहिती मिळाल्यावर तिला गर्भाचा सांभाळ करावयाचा आहे किंवा कसे याबाबत तिचे मत जाणून घ्यावे. व याबाबतची नोंद रोजनाम्यामध्ये करण्यात यावी.
३. तिला गर्भाचा सांभाळ करावयाचा असेल तर त्यादृष्टीने उपलब्ध असलेल्या पर्यायांची माहिती देण्यात यावी. तसेच गर्भाचा सांभाळ करताना येऊ शकतील अशा अडचणींचीही कल्पना द्यावी.
४. गर्भाचा सांभाळ केल्यास अपत्याच्या जन्मानंतर ते समर्पित करण्याचा पर्याय उपलब्ध आहे, याची माहिती देण्यात यावी.
५. गर्भपाताबाबतच्या प्रक्रियेची माहिती देऊन त्याबाबतच्या शंका असल्यास त्यांचे निरसन करण्याचा प्रयत्न करण्यात यावा.
६. संपूर्ण माहितीच्या आधारे व कोणाच्याही दबावाला बळी न पडता निर्णय घेण्यासाठी संबंधित अल्पवयीन गर्भवती बालिकेला मदत करण्यात यावी. तिला विचार करण्यासाठी पुरेसा अवधी द्यावा व आवश्यकतेनुसार समुपदेशन करण्याचे निर्देश देण्यात यावेत.
७. अल्पवयीन गर्भवती बालिका आणि तिचे पालक यांच्यामध्ये एकमत नसेल तर त्यांचे मत दोघांकडून लेखी घेण्यात यावे. तथापि याबाबत अल्पवयीन गर्भवती बालिकेचे मत निर्णायक असेल व त्यानुसार आवश्यक ते सहाय्य संबंधित बालिकेस करण्यात यावे. तिचा निर्णय लिखित स्वरूपात नोंदवण्यात यावा.
८. अल्पवयीन गर्भवती बालिका व तिचे पालक निरक्षर असतील तर त्यांना संबंधित जिल्हा विधी सेवा प्राधिकरणाच्या माध्यमातून आवश्यक कायदेशीर मदत उपलब्ध करून देण्यात यावी.
९. बलात्काराच्या गुन्ह्यामध्ये किंवा अन्य कारणासाठी पुरावा म्हणून किंवा DNA साठी कोणत्याही यंत्रणेच्या आग्रहाखातर गर्भधारणा ठेवण्याची सक्ती अल्पवयीन गर्भवती बालिकेवर होणार नाही याची खात्री करण्यात यावी.
१०. गर्भपाताचा निर्णय झाल्यास पुढीलप्रमाणे कार्यवाही करून त्याची रोजनाम्यामध्ये नोंद घेण्यात यावी:
 - (१) गर्भाचे वय माहित करून घेण्यासाठी वैद्यकीय अधिका-याचा अहवाल प्राप्त करून घेण्यात यावा.
 - (२) या अहवालाच्या आधारे वैद्यकीय गर्भपात अधिनियमाअन्वये कार्यवाही करण्याबाबत अल्पवयीन गर्भवती बालिकेस व तिच्या पालकांस सहाय्य करण्यात यावे.
 - (३) गर्भाचे वय २४ आठवड्यांपेक्षा कमी असल्यास-

- i. अल्पवयीन गर्भवती बालिकेच्या पालकांनी तिचा वैद्यकीय मार्गाने गर्भपात करून घेणेसाठी जिल्हा वैद्यकीय अधिकारी यांच्याकडे अर्ज करण्याबाबत त्यांना कळविण्यात यावे.
- ii. संबंधित बालिका आणि पालक यांच्याशी समितीने संवाद साधला असून बालिकेची गर्भपात करून घेण्याची इच्छा असल्याबाबत जिल्हा आरोग्य अधिकारी यांना कळविण्यात यावे.
- iii. संबंधित बालिका आणि पालक यांना सहकार्य करण्याबाबत तसेच गर्भपाताच्या वेळी DNA तपासणी किट उपलब्ध असेल याची खात्री करण्याबाबत संबंधित पोलीस/ तपासणी अधिकारी यांना कळविण्यात यावे.

(४) गर्भाचे वय २४ आठवड्यांपेक्षा जास्त असल्यास-

- i. गर्भपातासाठी न्यायालयाकडून आदेश प्राप्त करून घेण्याबाबत अल्पवयीन गर्भवती बालिकेच्या पालकांस कळविण्यात यावे.
- ii. यासाठी अल्पवयीन गर्भवती बालिकेस सहाय्य उपलब्ध करून देण्याबाबत संबंधित जिल्हा विधी सेवा प्राधिकरणास कळविण्यात यावे.

११. गर्भपातादरम्यान अपत्याचा जन्म झाल्यास अल्पवयीन मातेस अपत्याच्या समर्पणाबाबतच्या प्रक्रियेची माहिती देण्यात यावी व तिला याबाबत निर्णय घेण्यास सर्वतोपरी सहाय्य करण्यात यावे.

१२. अल्पवयीन मातेने अपत्यास जन्म दिल्यानंतर ते समर्पित करावयाचा अर्ज केल्यास पुढीलप्रमाणे कार्यवाही करण्यात यावी:

- (१) अर्ज प्राप्त झाल्यावर अल्पवयीन मातेबरोबरच तिच्या पालकांशीही संवाद साधण्यात यावा.
- (२) संवाद साधताना समर्पणाचे बंधपत्र केल्यावर पुनर्विचार करण्यासाठी ६० दिवसांचा कालावधी उपलब्ध असल्याची माहिती संबंधित अल्पवयीन माता व तिच्या पालकांस देण्यात यावी. सदर कालावधी संपल्यावर अपत्याबाबतचा मातेचा कायदेशीर अधिकार संपुष्टात येईल याची कल्पना देण्यात यावी.
- (३) अल्पवयीन माता व तिचे पालक निरक्षर असतील तर त्यांना संबंधित जिल्हा विधी सेवा प्राधिकरणाच्या माध्यमातून आवश्यक मदत उपलब्ध करून देण्यात यावी.
- (४) समर्पणाचे बंधपत्र केल्यावर संबंधित अपत्यास बालकांच्या शासन मान्यताप्राप्त/शासकीय संस्थेमध्ये दाखल करण्याचे आदेश पारीत करण्यात यावेत.
- (५) समर्पण प्रक्रियेदरम्यान संबंधित अल्पवयीन माता पालकांसोबत राहत असल्यास याबाबत शक्यतो तिच्या पालकांशी पत्रव्यवहार करण्यास प्राधान्य द्यावे. अल्पवयीन माता बाल कल्याण समितीच्या आदेशाद्वारे बालगृहामध्ये दाखल असली तरीही तिच्या पालकांशी संपर्क साधून याबाबतची कल्पना त्यांना देण्यात यावी.
- (६) सदर पत्रव्यवहार हा साध्या सोप्या व सामान्य नागरीकांस कळेल अशा भाषेत करण्यात यावा. पत्रव्यवहारास संबंधित अल्पवयीन मातेचा अथवा तिच्या पालकांचा प्रतिसाद न मिळाल्यास अन्य पद्धतींनी त्यांचेशी संपर्क साधण्याचा प्रयत्न करण्यात यावा. यानंतरही

त्यांचे सहकार्य न मिळाल्यास केवळ शेवटचा पर्याय म्हणूनच समन्स बजावण्याचा पर्याय विचारात घेण्यात यावा.

- (७) प्रशासकीय कारणांसाठी संबंधित माता व तिच्या अपत्याची छायाचित्रे घेताना ती स्वतंत्रपणे घेण्यात यावीत. अल्पवयीन मातेने दिलेली माहिती ही पूर्णपणे गोपनीय ठेवली जाईल याची दक्षता घेण्यात यावी.
- (८) जर अपत्याचे समर्पण करण्याबाबत अल्पवयीन माता आणि तिचे पालक यांच्यामध्ये एकमत नसेल तर त्यांचे मत दोघांकडून लेखी घेण्यात यावे. तथापि याबाबत अल्पवयीन मातेचे मत निर्णायक असेल व त्यानुसार आवश्यक ते सहाय्य संबंधित मातेस करण्यात यावे. व त्याची नोंद रोजनाम्यामध्ये घेण्यात यावी.
- (९) जर ६० दिवसांच्या पुनर्विचार कालावधीत संबंधित माता अपत्यावर हक्क सांगण्यास आली तर यामागची कारणे पडताळून पहावीत. व कोणत्याही प्रकारे अपत्याची खरेदी विक्री होणार नाही किंवा अपत्याच्या भविष्यावर विपरीत परीणाम होणार नाही याची खात्री करून मगच अपत्य मातेच्या ताब्यात देण्याबाबत निर्णय घेण्यात यावा.
- (१०) अपत्याचे समर्पण करून ६० दिवस पूर्ण झाल्यावर अपत्याबाबत हक्क सांगण्यास कोणी आले नसल्याचे हमी पत्र संबंधित संस्थेकडून तसेच जिल्हा बाल संरक्षण कक्षाकडून घेण्यात यावे.
- (११) उपरोक्त नमूद केलेल्या सर्व बाबींच्या आधारे अपत्यास दत्तक प्रक्रियेसाठी कायदेशीररीत्या मुक्त केल्याचे घोषित करण्यात यावे.
- (१२) संबंधित अपत्याचे दत्तक पूर्व फॉस्टर केअर (Pre-Adoption Foster Care) अथवा दत्तक प्रक्रिये साठी न्यायालयात/जिल्हा दंडाधिका-यांकडे प्रकरण दाखल होण्यापूर्वी त्याचा ताबा घेण्यासाठी अपत्याचे जैविक पिता अथवा अन्य नातेवाईक यांनी अर्ज केल्यास त्यांचा गृह तपासणी अहवाल, सामाजिक तपासणी अहवाल विचारात घेऊन व अन्य आवश्यक चौकशी करून तसेच सर्व संबंधितांचे मत विचारात घेऊन त्याबाबत काळजीपूर्वक निर्णय घेण्यात यावा. अशा प्रकरणांमध्ये निर्णय घेताना कोणत्याही प्रकारे अपत्याची खरेदी विक्री होणार नाही किंवा अपत्याच्या भविष्यावर विपरीत परीणाम होणार नाही याची खात्री करून घेणे आवश्यक आहे. तसेच अशा प्रकरणी आदेश निर्गमित करताना त्यामध्ये निर्णयामागील कारणमीमांसा स्पष्टपणे नमूद करण्यात यावी.
- (१३) समर्पण बंधपत्रामध्ये तसेच अपत्यास दत्तक प्रक्रियेसाठी कायदेशीररीत्या मुक्त घोषित करावयाच्या आदेशामध्ये अल्पवयीन मातेच्या गर्भधारणेचे कारण कोणत्याही परिस्थितीत नमूद करण्यात येवू नये. तसेच अपत्याच्या दत्तक प्रक्रियेवर विपरीत परीणाम होऊ शकेल अशी कोणतीही माहिती अनावश्यकपणे प्रकट करण्यात येवू नये.
१३. बालविवाह झालेल्या अल्पवयीन बालिकेची गर्भधारणा झाली असल्यास किंवा तिने अपत्यास जन्म दिलेला असल्यास वैद्यकीय गर्भपात अथवा अपत्याचे समर्पण याबाबत

निर्णय घेताना बाल विवाह प्रतिबंध अधिनियम, २००६ आणि महाराष्ट्र बाल विवाह प्रतिबंध नियम, २०२२ मधील तरतुदींचे पालन होईल याची दक्षता घेण्यात यावी.

१४. अल्पवयीन गर्भवती बालिका किंवा अल्पवयीन मातेच्या पालकांनी तिची जबाबदारी स्वीकारावयास नकार दिल्यास तिच्या निर्णयानुसार आवश्यक त्या प्रक्रिया तिचे पालक म्हणून जिल्हा महिला व बाल विकास अधिकारी यांचेमार्फत करून घेण्यात याव्यात.

१५. अपत्याच्या समर्पण प्रक्रीयेबाबतची पुढील कागदपत्रे सीलबंद लिफाफ्यात ठेवण्यात यावीत:

- (१) विहीत नमुन्यातील समर्पणाचा अर्ज
- (२) विहीत नमुन्यातील समर्पणाचे मूळ बंधपत्र
- (३) अपत्याचे समर्पण करणाऱ्या अल्पवयीन मातेची तसेच तिच्या पालकांची ओळखपत्रे
- (४) विशेष दत्तक संस्थेकडून समर्पणाच्या ६० दिवसानंतर आलेले हमी पत्र
- (५) जिल्हा बाल संरक्षण कक्षाकडून समर्पणाच्या ६० दिवसानंतर आलेले हमी पत्र

आयुक्त, महिला व बाल विकास यांनी उपरोक्त कार्यपद्धती ही सर्व बाल कल्याण समित्यांच्या सध्या कार्यरत व नव्याने नियुक्त होणा-या अध्यक्ष व सदस्यांच्या निदर्शनास आणून द्यावी.

सदर शासन परिपत्रक महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आले असून त्याचा संगणक संकेतांक २०२३१००५१६२७२३०४३०असा आहे. हे शासन परिपत्रक डिजिटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करून काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

(ख.फा. नाईकवाडे)

कक्ष अधिकारी, महाराष्ट्र शासन

प्रत:

- १) आयुक्त, महिला व बाल विकास, महिला व बाल विकास आयुक्तालय, पुणे,
- २) उपआयुक्त, बाल विकास, महिला व बाल विकास आयुक्तालय, पुणे,
- ३) कार्यक्रम व्यवस्थापक, महाराष्ट्र राज्य बाल संरक्षण संस्था, पुणे,
- ४) निबंधक, (निरीक्षण कक्ष - १), मा. उच्च न्यायालय, मुंबई,
- ५) अध्यक्ष व सदस्य, सर्व बाल कल्याण समित्या (आयुक्तालयामार्फत)
- ६) जिल्हा महिला व बालविकास अधिकारी, सर्व (आयुक्तालयामार्फत)
- ७) विशेष दत्तक संस्था, सर्व (आयुक्तालयामार्फत)
- ८) बाल न्याय अधिनियम, २०१५ अंतर्गत मान्यताप्राप्त बालकांची काळजी व संरक्षणाशी संबंधित संस्था, सर्व (आयुक्तालयामार्फत)